

پدیدارشناسی شیوه‌های آموزش مذهبی والدین به کودکان پیش‌دبستانی^۱

سمیرا زینال‌پور^۲

جواد کیهان^۳

چکیده

هدف پژوهش حاضر، بررسی پدیدارشناسی شیوه‌های آموزش‌های مذهبی والدین به کودکان پیش‌دبستانی در شهرستان ارومیه در سال تحصیلی ۹۷-۱۳۹۶ بود. پژوهش به لحاظ هدف کاربردی و از حیث روش کیفی از نوع پدیدارشناسی (توصیفی) بود. جامعه پژوهشی را والدین کودکان پیش‌دبستانی در شهرستان ارومیه تشکیل دادند که به روش هدفمند و بر مبنای اشباع داده تعداد ۱۴ نفر به‌عنوان نمونه انتخاب شدند. برای به‌دست آوردن اطلاعات از مصاحبه نیمه‌ساختار یافته استفاده شد. تجزیه و تحلیل داده‌ها به روش «کلایزی» صورت گرفت. یافته‌های تحقیق (شیوه‌های آموزش‌های مذهبی والدین) در ۴ عامل اصلی و ۱۶ عامل فرعی به شرح ذیل دسته‌بندی شدند: الگوسازی (شامل اعتقاد و التزام عملی والدین به اصول دین، رعایت فروع دین، رعایت آموزه‌های اسلامی در خانواده)؛ سبک زندگی (موقعیت‌سازی، میزگردهای مذهبی خانوادگی، رعایت فرهنگ اسلامی، روش‌های تربیت دینی)؛ رسانه‌های آموزشی (شامل استفاده از فیلم‌های آموزشی، نرم‌افزارهای مذهبی و قرآنی، انتخاب برنامه‌های مناسب رادیو و تلویزیون، کتاب و تلفن همراه)؛ حضور در اماکن و مناسبت‌های مذهبی (شامل حضور در مساجد و شرکت در اعیاد و سوگواری‌های دینی به همراه فرزندان، شرکت در اعیاد و جشن‌های مذهبی، حضور در مراسم دینی و مذهبی (سوگواری پیامبران و ائمه و برنامه‌های رحلت و سفرهای زیارتی) بود. نتایج این پژوهش بیانگر لزوم توجه هرچه بیشتر والدین به مقوله آموزش‌های دینی و مذهبی با توجه به شکاف نسلی و تغییرات جدید جامعه در حوزه فرهنگی است.

واژگان کلیدی

شیوه‌های آموزش دینی، سبک زندگی، رسانه‌های آموزشی، اماکن و مناسبت‌های مذهبی، کودکان پیش‌دبستانی

۱- تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۲/۱۶؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۷/۰۸/۰۵.

۲- دانش‌آموخته کارشناسی ارشد گروه علوم تربیتی، واحد ارومیه، دانشگاه آزاد اسلامی، ارومیه، ایران.

sama4611@gmail.com

۳- استادیار گروه علوم تربیتی، واحد ارومیه، دانشگاه آزاد اسلامی، ارومیه، ایران (نویسنده مسئول).

keyhan.edu@gmail.com

بیان مسئله

خانواده نخستین و مهم‌ترین محیطی است که کودک در آن پرورش می‌یابد و عقاید و باورهای خود را از آنجا به دست می‌آورد. به بیانی دیگر، «خانواده نهادی مهم، کلیدی و کانون رشد و آرامش بشری است که بر اساس طبیعت و فطرت الهی و نیازهای جسمی و روحی تشکیل می‌شود و انسان راه کمال خود را از این طریق می‌پیماید. خانواده نهاد قدرتمند تربیتی است که در آیات و روایات بر نقش تربیتی آن تأکید فراوان شده است و استحکام و نقش‌آفرینی آن، برای رفع دغدغه‌های والدین، اجتناب ناپذیر است» (حاجی‌بابایی، ۱۳۹۱، ص ۳). این محیط همواره مورد توجه دین مبین اسلام و بزرگان دینی بوده است. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «و از آن همه آیات الهی و حکمتی که در خانه‌های شما تلاوت می‌شود متذکر شوید و پند گیرید، و بدانید که همانا خدا را (به خلق) لطف و مهربانی است و (به حال همه) آگاه است»^۱ (احزاب، ۳۴). این نهاد کوچک ولی مقدس، پایگاه عروج و کمال انسان‌ها و محیط تربیت و پرورش نهال فطرت و استعدادها نسل آینده است. از منظر اسلام تشکیل خانواده دارای جایگاه و قداست ویژه‌ای است که قابل مقایسه با هیچ نهاد دیگری نیست. در حدیثی از پیامبر آمده است که می‌فرماید: «در اسلام بنیادی نهاده نشده است که در نزد خدا از ازدواج محبوب‌تر باشد» (ابن بابویه، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۳۸۳). بر این اساس خانواده به‌عنوان نخستین مدرسه و دانشگاه کودک، زیربنا و اساس همه نهادهای ارجمند در اسلام و در عین حال مهم‌ترین رکن ترقی و تکامل هر جامعه است. اگر این محیط تربیتی در مسیر صحیح تربیت اسلامی و در چارچوب برنامه‌های قرآن و سنت باشد، می‌تواند سهم بزرگی در پیشرفت و ترقی جامعه خویش داشته باشد.

دوران کودکی دوره پاکی سرشت هر انسانی است. پیشوایان دینی و انسان‌دوستانی که می‌خواهند ملتی را به سوی زندگی سالم و بهره‌مند از آسایش و آرامش واقعی هدایت کنند، توجه آن‌ها را به اهمیت تربیت دوران کودکی جلب می‌کنند و راهنمایی‌های لازم را در این باره ارائه می‌دهند. پیامبر اکرم ﷺ و ائمه اطهار علیهم‌السلام سخنان ارزشمندی در این زمینه فرموده‌اند که بیانگر اهمیت این دوره در تربیت اسلامی است. در این مقام حضرت علی علیه‌السلام می‌فرماید: «هر کس در کودکی تعلیم نیند، در بزرگی به مقام ارجمندی نمی‌رسد»^۲ (آمدی، ۱۳۶۸). از طرف دیگر، «هر کودکی تحت

۱- «وَأَذْكُرَنَّ مَا بُنِيَ فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا».

۲- «مَنْ لَمْ يَتَعَلَّمْ فِي الصَّغَرِ لَمْ يَتَقَدَّمْ فِي الْكِبَرِ».

شرایط، اوضاع و ویژگی‌های خاص خانواده خود رشد می‌کند. اگر این زمینه‌ها در راستای تربیت اسلامی فراهم گردند کودک به‌خوبی رشد کرده و به مرحله شکوفایی می‌رسد. در واقع، فرزندان بسیاری از الگوهای رفتاری، خصوصیات اخلاقی، انگیزه‌ها، نگرش‌ها و ارزش‌های والدین خود را از طریق فرایندهای تقلید و همانندسازی در خانواده کسب می‌کنند» (بیابانگرد، ۱۳۸۶، ص ۳۵).

بر اساس تحقیقات روان‌شناسان و جامعه‌شناسان، تجارب سال‌های اوان کودکی که معمولاً در خانواده کسب می‌شود، سازنده شخصیت و زیربنای رفتارهای بعدی فرد است (احمدی و بنی‌جمال، ۱۳۹۲، ص ۸۸). کانتر (۲۰۰۰) بیان می‌کند که میزان تأثیر والدین بر روی نگرش فرزندان و رفتار آن‌ها بسیار چشمگیر است و نقشی اساسی در شکل‌گیری اعتقادات فرزندان دارند. آن‌ها نگرش‌ها و اعتقادات خود را به‌طور مستقیم و غیرمستقیم به کودکان انتقال می‌دهند و کودکان این تأثیر را از روی مشاهده اعمال و رفتار والدین می‌پذیرند (به نقل از نیک‌نژادی، گلستانی و احمدی، ۱۳۸۶، ص ۲۶). روان‌شناسان دیگری مانند آیزنبرگ و لوسیا^۱ (۱۹۹۷) و براون و فرانسیس^۲ (۱۹۹۳) و جامعه‌شناسانی همچون بکر و اپسن^۳، هیندرسون و برلا^۴، وینسنت و تام^۵ (۲۰۰۰) بر نقش والدین در تأثیرگذاری بر عملکرد و رفتار فرزندان تأکید کرده‌اند (به نقل از صمدی و رضایی، ۱۳۹۰، ص ۲۶).

بر اساس آیات و روایات اسلامی، سرپرست خانواده، اعم از پدر و مادر و یا افراد دیگر، نسبت به تربیت دینی فرزندان و دیگر اهالی خانواده، مسئولیت سنگینی دارد (مریم، ۵۵ - ۵۴)؛ به همین دلیل، خدای متعال در این زمینه، خطاب به مؤمنان از پیامدهای اخروی آن خبر داده است و به آنان هشدار می‌دهد: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، خود و خانواده خویش را از آتشی که هیزم آن انسان‌ها و سنگ‌هاست، نگهدارید»^۶ (تحریم، ۶). نقش والدین در تربیت‌پذیری فرزندان در رتبه نخست اهمیت قرار دارد و آن‌ها باید تلاش کنند تا متربی از سر شوق و اشتیاق به تجارب درونی

- 1- Eisenberg & Losoya
- 2- Brown & Franci
- 3- Becker & Epstein
- 4- Henderson & Berla
- 5- Vincent & Tom

۶- «وَأذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ... كَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ».

۷- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقْوُدُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ».

دست یابد، به نحوی که بتواند فطرت خداجوی خود را کشف و تجربه دینی را به‌طور حضوری شهود کند. پس والدین به‌عنوان الگوهای اصلی و بی‌بدیل زندگی کودک، می‌توانند احساسات، علایق، ویژگی‌های مثبت اخلاقی و ارزش‌های دینی را به او منتقل کنند. در بیان اهمیت موضوع همین کافی است که امام محمد غزالی می‌گوید: «کودک امانتی است در دست پدر و مادر که هرچه در آن کشت کنی همان را درو خواهی کرد» (آقامحمدی، ۱۳۹۵، ص ۸۳). بنابراین «نگهداری خانواده نیز با تعلیم و تربیت درست و فراهم ساختن محیط پاک و به دور از هرگونه آلودگی فکری و عملی حاصل می‌شود» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹، ص ۲۸۶). در این راستا کاشانی (۱۳۸۸، ص ۱۸۸) معتقد است «خانواده‌ها با انجام اعمال دینی مثل دعا کردن، دادن خیرات، دستگیری از فقرا و رعایت شئونات اخلاقی، می‌توانند موجب رشد و بالندگی معنوی فرزندان شوند». همچنین فضل‌الهی قمشی و ملکی توانا (۱۳۹۴) در تحقیقی نشان دادند که تلاش والدین به‌منظور کسب روزی حلال در امرار معاش، تشویق فرزندان به صداقت و راستگویی، رعایت حق‌الناس، اعتقاد به وحدانیت خداوند متعال، افزایش و تقویت روحیه گذشت و فداکاری توسط والدین و پابندی خانواده به روحیه عدالت‌گرایی و عدالت‌خواهی به‌ترتیب از مؤثرترین و اولویت‌دارترین عوامل خانوادگی تأثیرگذار در تربیت دینی فرزندان است. بدین ترتیب، پژوهشگران همسو با اسلام، خانواده را اساسی‌ترین بستر شکل‌گیری باورهای دینی و معنوی می‌دانند و بر این نکته تأکید دارند که بیشتر این باورها از دوران کودکی و از کانون خانواده ریشه می‌گیرد.

در راستای موضوع پژوهش، به‌خصوص از بُعد روش‌شناسی، تحقیقات چندان مرتبطی وجود ندارد. اما بعضی پژوهش‌ها به‌طور کلی با این موضوع سنخیت دارند که در ادامه به تعدادی از آن‌ها اشاره می‌شود: سوهانی، امیری قائمی، وکیلی و آهنگران (۱۳۹۶) در تحقیقی با عنوان «تبیین نقش مربیان و والدین در تعمیق باورهای دینی در کودکان با رویکرد قرآنی» نشان دادند که روش‌های الگوآفرینی، محبت، تشویق، بصیرت‌بخشی و روش قصه‌گویی مؤثرترین روش‌های قرآنی هستند که والدین و مربیان را در درونی کردن آموزه‌های دینی در کودکان و نوجوانان یاری می‌دهند. یافته‌های پژوهش جعفری‌زاده و حجتی (۱۳۹۶) حاکی از این است که قصه‌های قرآنی بر عزت نفس کودکان تأثیر معنی‌داری ندارد و فقط بر عزت نفس کودکان در بُعد خانوادگی مؤثر است. آقامحمدی (۱۳۹۵) در تحقیقی با عنوان «طراحی الگوی خانواده صالح و شایسته و نقش آن در تربیت دینی فرزندان بر اساس مبانی قرآن و نظرات خبرگان»، نشان داد که هشت مؤلفه اصلی خانواده شایسته و صالح که در تربیت دینی فرزندان مؤثر هستند که بدین شرح‌اند: «دین‌داری، علم و دانش، معرفت و بصیرت، تعهد و مسئولیت‌پذیری، عدالت‌محوری و حق‌طلبی، اعتدال و میانه‌روی، تعظیم شعائر اخلاقی و الهی

و نیز بهداشت جسمانی و روانی». آشنایی با ساختار تربیت دینی و راه‌کارهایی برای پذیرش آن در سنین کودکی، عنوان پژوهشی بود که توسط کمیجانی و فریادرس (۱۳۹۴) به انجام رسید. یافته‌ها نشان داد تربیت دینی - اسلامی به پنج مرحله: انس دینی، عادت دینی، معرفت دینی، عمل به دستوره‌های دینی و خودجوشی دینی تقسیم شده است. نتایج تحقیق شعاع کاظمی، اوشانی و نقیب (۱۳۹۴) نشان می‌دهد که بین دین‌داری والدین و رشد اخلاقی کودکان رابطه معناداری وجود دارد و همچنین تفاوت معناداری بین دین‌داری والدین و رشد اخلاقی دانش‌آموزان برای دختران و پسران وجود دارد. آقامحمدی (۱۳۹۲) در تحقیقی با عنوان «بررسی نقش الگوی تربیتی والدین در تربیت دینی فرزندان» از نقش مثبت و مستقیم والدین بر تربیت اسلامی فرزندان سخن گفته است. مظاهری، صالحی و شهبازی‌زاده (۱۳۹۰) نشان دادند که خانواده منعطف ارتباط بین میزان دینی بودن پدر و مادر و مقابله دینی منفی و مثبت را میانجی‌گری می‌کند. همچنین، میزان دینی بودن پدر اثر مستقیم بر مقابله دینی مثبت و میزان دینی بودن مادر اثر مستقیمی بر مقابله دینی منفی دارد. شمشیری و نوذری (۱۳۹۰) در تحقیقی با عنوان «آسیب‌های تربیت دینی کودکان مقطع پیش‌دبستانی از نظر متخصصان علوم تربیتی، روان‌شناسی، علوم دینی، ادبیات کودک و مربیان پیش‌دبستانی» نشان دادند که عمده‌ترین آسیب‌های شناسایی شده در تربیت دینی عبارت‌اند از: «عدم توجه به اصل دین‌یابی، عدم توجه به تجارب دینی فردی، در نظر گرفتن اصل فطرت، عدم دین‌محوری در برنامه‌تعلیم و تربیت، عدم رعایت آزادی در تعلیم و تربیت به‌ویژه تربیت دینی، رعایت نکردن میانه‌روی و سرانجام عدم به‌کارگیری تخیل و استفاده از زبان هنر».

همانطور که ادبیات تحقیق نشان می‌دهد تاکنون تحقیقی که بتواند به‌طور نظام‌مند و بر اساس تجارب زیست‌شده افراد، شیوه‌های آموزش دینی رایج در خانواده‌های ایرانی را در مورد کودکان سنین پیش‌دبستانی بیان کند، انجام نشده است. لذا پژوهش حاضر می‌تواند اولین تصویر واقع‌بینانه را در این زمینه ارائه دهد و به‌طور جامع رهیافت جدیدی را ترسیم کند. بر این اساس تحقیق حاضر می‌خواهد طی یک مطالعه پدیدارشناسانه به نمودشناسی برنامه‌های آموزشی دینی کودکان پیش‌دبستانی در خانواده‌ها بپردازد و به این سؤال اساسی پاسخ دهد که مهم‌ترین برنامه‌های آموزش مذهبی که والدین در خانواده‌ها برای کودکان پیش‌دبستانی (سنین ۳ الی ۶ سال) انجام می‌دهند چیست؟

روش پژوهش

با توجه به اهداف و ماهیت پژوهش حاضر، روش تحقیق، کیفی و از نوع پدیدارشناختی (توصیفی) است. درواقع، دلیل انتخاب روش پدیدارشناسی این بوده است که بر پایه فرض منطقی، افراد بهترین

مرجع برای توصیف موقعیت، احساس و تجربه با واژگان خودشان هستند. به عبارت دیگر، بر اساس اهدافی که محققان به دنبال کشف آن بودند، به سؤال تحقیق، از میان تجربیات زیسته افراد مورد مصاحبه پاسخ داده شد. «پدیدارشناسی اساساً مطالعه تجربه زیسته یا جهان زندگی است. پدیدارشناسی به جهان، آن چنان که به وسیله یک فرد زیسته می‌شود، نه جهان یا واقعیتی که چیزی جدای از انسان باشد، توجه دارد» (امامی سیگارودی، دهقان نیری، رهنورد و نوری، ۱۳۹۱، ص ۵۷). به بیانی دیگر، هدف تحقیق پدیدارشناسی توصیف صریح و شناسایی پدیده است آن گونه که در موقعیتی خاص از سوی افراد درک می‌شوند. به بیانی دیگر، در واقع پدیدارشناسی به توصیف معانی یک مفهوم یا یک پدیده از دیدگاه عده‌ای از مردم و بر حسب تجربه زیسته آنان در آن مورد می‌پردازد. بنابراین، در پی فهم تجارب مشترک عده‌ای از مردم است (یانوا و چوارتز شی، ۲۰۱۶ به نقل از اعرابی و بودلایی، ۱۳۹۰، ص ۳۲). در فرایند مطالعه پدیدارشناسی، پس از انتخاب موضوع یا پدیده مورد مطالعه، محقق به گردآوری داده‌ها از اشخاصی که تجربه آن موضوع را دارند، و به بسط و ترکیبی از جوهره و ماهیت تجربه می‌پردازد.

جامعه پژوهشی تحقیق را والدین دانش‌آموزان دوره پیش‌دبستانی شهرستان ارومیه تشکیل دادند که به صورت هدفمند تعداد ۱۴ نفر با توجه به اشباع داده‌ها به‌عنوان نمونه انتخاب شدند. برای جمع‌آوری داده‌ها، از مصاحبه نیمه‌ساختارمند و پرسش‌های باز استفاده شد. مصاحبه نیمه‌سازمان‌یافته یا نیمه‌ساختارمند، «مصاحبه‌ای است که در آن، سؤالات مصاحبه از قبل مشخص می‌شود و از تمام پاسخ‌دهندگان، پرسش‌های مشابه پرسیده می‌شود؛ اما آن‌ها آزادند که پاسخ خود را به هر طریقی که می‌خواهند پاسخ دهند. البته در راهنمای مصاحبه جزئیات مصاحبه، شیوه بیان و ترتیب آن‌ها ذکر نمی‌شود. این موارد طی فرایند مصاحبه تعیین می‌شوند» (دلاور، ۱۳۸۳، صص ۱۵۸-۱۵۷). در این پژوهش از والدینی که مورد تأیید مربی آموزشگاه و دارای نگرش‌های مذهبی قابل قبول (تأیید مراجع ذیصلاح) بودند، مصاحبه شد. سؤالات در زمینه پژوهش مطرح و از اولیاء خواسته شد که به آن‌ها پاسخ دهند. سؤالات با استناد به مبانی نظری آموزه‌های دینی، طراحی شدند. به بیانی دیگر، برای دست یافتن به هدف‌های تحقیق، از مصاحبه‌های کیفی نیمه‌ساختاریافته و عمیق با نمونه‌های پژوهشی استفاده شد. بدین صورت که پس از ضبط مصاحبه‌ها و تبدیل آن‌ها به متن، با استفاده از تحلیل محتوای کیفی، متون مصاحبه‌ها مورد تجزیه و تحلیل پدیدارشناسانه قرار گرفت. در این پژوهش از سؤالات معطوف به هدف پژوهشی استفاده شد و سؤالات مصاحبه به‌صورت نیمه-ساختاریافته و هدف آن‌ها کسب اطلاعات عمیق از مصاحبه‌شونده بود.

اطمینان از دقت و کیفیت و درستی داده‌ها، همواره یکی از هدف‌های مهم در هر تحقیق کیفی به‌شمار می‌رود. «چهار معیار برای اثبات موثق بودن یک تحقیق کیفی عبارت‌اند از: معتبر بودن یا مقبولیت، قابلیت وابستگی، قابلیت انتقال و تأییدپذیری» (استروبرت و کارپنتر^۱، ۲۰۰۷، ص ۲۳۰). در این تحقیق محقق با در نظر گرفتن این معیارها، از روش‌های مختلفی مانند تخصیص زمان کافی برای گردآوری داده‌ها، کمک گرفتن از نظرهای دو نفر از اعضای هیئت علمی آشنا با تحقیق پدیدار-شناسی و جست‌وجو برای موارد منفی و مغایر یا توضیحات جایگزین، همچنین از یک رویکرد گروهی در اعتبار یافتن هر چه بیشتر داده‌ها استفاده کرد. همچنین یافته‌ها در گروه مقایسه شدند تا تمامیت توصیف‌های موضوعی را افزایش دهند. معتبرسازی نهایی یافته‌ها، از راه برگرداندن نتایج به مشارکت‌کنندگان و تأیید آنان مبنی بر اینکه شناسه‌های استخراج‌شده از متن مصاحبه‌ها، انعکاسی از همان گفته‌های آنان است، به‌دست آمد. همچنین، روایی صوری و محتوایی سؤالات مصاحبه توسط اساتید راهنما و مشاور با دیگر استادان انجام گرفت و برای حصول اطمینان از قابلیت وابستگی داده‌های پژوهشی، محقق پس از استنتاج از متن مصاحبه‌ها آن‌ها را به مصاحبه‌شوندگان ارائه داد و نظر تأییدی آنان را اخذ کرد.

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش هفت مرحله‌ای کلایزی^۲ استفاده شد. مراحل استفاده از روش تحلیل کلایزی در تحقیقات کیفی بدین شرح است: «ابتدا توصیف شرکت‌کنندگان در مطالعه خوانده می‌شود تا درکی از کل به‌دست آید. سپس بیانیه‌ها/عبارات مهم استخراج می‌شوند. معانی از بیانیه‌ها/عبارات مهم فرموله/تدوین می‌شوند. معانی تدوین‌شده به‌صورت مضامین/تم‌ها سازماندهی می‌شوند. برای هر یک از تم‌ها توصیف مفصلی نوشته می‌شود. ساختار اساسی پدیده فرموله/تدوین می‌شود» (عابدی، ۱۳۸۸، ص ۲۲۱).

یافته‌های پژوهش

شرکت‌کنندگان در فرایند مصاحبه شامل ۱۴ نفر از اولیاء با دامنه سنی ۲۳ تا ۴۵ ساله بودند و مصاحبه‌ها در بازه زمانی ۱۵ الی ۲۵ دقیقه صورت گرفت. مشخصات افراد به شرح جدول ۱ است.

1- Streubert & Carpenter

2- Colizzi

جدول ۱: مشخصات شرکت کنندگان در پژوهش

سن	جنسیت	تحصیلات و رشته تحصیلی	تعداد فرزندان	فرزند دختر	فرزند پسر
۳۲	زن	دیپلم	۲	*	*
۳۴	زن	دیپلم	۱	*	
۳۳	زن	دیپلم	۱		*
۴۱	زن	کارشناسی ارشد	۱	*	
۳۹	زن	سیکل	۲	*	*
۳۲	زن	دیپلم	۱	*	
۳۹	مرد	کارشناسی	۲	*	*
۲۳	زن	دیپلم	۱		*
۴۳	زن	کارشناسی ارشد	۳	*	**
۴۰	زن	کارشناسی	۱	*	
۲۵	زن	کارشناسی	۱	*	
۲۹	زن	دیپلم	۲	*	*
۳۷	مرد	کارشناسی ارشد	۱		*
۳۱	مرد	دیپلم	۱	*	

تحلیل محتوای مصاحبه‌ها

پس از ارزیابی مصاحبه‌ها و تبدیل محتوای فایل‌های صوتی مصاحبه‌ها به محتوای نوشتاری، مقوله‌ها استخراج شد و با انجام مقایسه مستمر بین داده‌ها مقولاتی که با یکدیگر هم‌پوشانی داشتند در یک عنوان قرار گرفتند. مقوله‌های کلی‌تر به‌عنوان یافته‌های حاصل از این پژوهش در جدول شماره ۲ و فراوانی مربوط به هر مؤلفه در آن ستون آورده شد. همان گونه که در جدول ۲ ملاحظه می‌شود ۴ تم اصلی و ۱۶ تم فرعی به‌عنوان تجربیات آموزشی مصاحبه‌شوندگان (اولیاء) به کودکان خود استخراج شده است.

جدول ۲: تم‌های اصلی و فرعی استخراج‌شده از مصاحبه والدین

فراوانی	تم‌های اصلی حاصل از مصاحبه‌ها	تم‌های فرعی
۱۴	الگوسازی	- اعتقاد و التزام عملی به اصول دین (توحید، معاد و نبوت)
۱۲		- رعایت فروع دین (نماز، زکات، خمس و...)
۱۴		- رعایت آموزه‌های اسلامی (حجاب، غیبت نکردن، احترام به بزرگ‌ترها، دزدی نکردن، یتیم‌نوازی، احترام به سفره و...)
۱۱	سبک زندگی اسلامی	- موقعیت‌سازی (پیرایش مذهبی خانه)
۹		- میزگرد مذهبی خانوادگی
۱۳		- رعایت فرهنگ اسلامی

۱۴	- روش‌های تربیت دینی (قصه‌گویی، تمثیل و ...)	
۱۳	- فیلم‌های آموزشی	رسانه‌های آموزشی
۶	- نرم‌افزارهای مذهبی خانوادگی	
۱۳	- انتخاب برنامه‌های مناسب رادیو و تلویزیون	
۱۰	- کتاب و مقالات با محتوای مذهبی	
۱۱	- تلفن همراه	
۱۴	- حضور در مساجد و حسینیه‌ها به همراه فرزندان	محیط‌ها و مناسبت‌های مذهبی
۱۴	- شرکت در اعیاد و جشن‌های دینی و مذهبی	
۱۴	- حضور در مراسمات مذهبی (سوگواری پیامبران و ائمه و برنامه‌های رحلت و ...)	
۱۰	- سفرهای زیارتی	

بررسی طبقه‌های محوری حاصل از مصاحبه والدین

۱- الگو سازی

نقش الگوهای رفتاری بسیار مهم است. کودکان و نوجوانان هنگامی که می‌بینند الگوهایشان نسبت به برخی موضوع‌ها توجه بیشتری دارند، آنان نیز به آن موارد واکنش نشان می‌دهند. بنابراین، بهترین الگو در درجه اول رفتار و منش پدر و مادر است. کودک پیش از آنکه به امر و نهی پدر و مادر توجه کند، رفتارهایشان را در نظر می‌گیرد. همان زمانی که پدر و مادر فکر می‌کنند فرزندشان چیزی نمی‌فهمد، کودک در حال الگوبرداری است. افزون بر این اسلام نیز بر این امر تأکید ورزیده و مراقبت بیشتر پدر و مادر را در اوقات خلوت با یکدیگر گوشزد کرده است (آقامحمدی، ۱۳۹۵). در ادامه به مضمون‌های فرعی طبقه محوری ذکر شده پرداخته می‌شود:

۱ - ۱ - اعتقاد و التزام عملی به اصول دین (توحید، معاد و نبوت)

ارکان اسلام به مجموعه‌ای از پایه‌ها و اعمال اسلامی گفته می‌شود که شرط پذیرش اسلام برای هر مسلمان است. بر اساس آموزه‌های اسلام، اصول دین پایه‌های اعتقادی دین است که نخست باید به آن‌ها ایمان آورد و سپس به فروعی که از آن برخاسته است، پایبند بود. اصول دین مربوط به اعتقاد است و فروع دین مربوط به عمل. اصول دین از نظر اهل شیعه، توحید، نبوت، معاد، عدل و امامت است که پایه‌های اعتقادی دین اسلام را شامل می‌شود. در قرآن کریم آمده است: **قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ؛ «بگو خداوند، یکتا و یگانه است» (خلاص، ۱). اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ؛ «خداوند کسی است که هیچ معبودی جز او نیست» (نساء، ۸۷). وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا؛ «و خدا را بپرستید، و چیزی را با او شریک مگردانید» (نساء، ۳۶). وَكُلِّمَ أُمَّهُ رَسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ؛**

«و برای هر امتی، رسولی است، هنگامی که رسولشان به سوی آنان بیاید به عدالت در میان آنها داوری می‌شود، و به آنها ستم نخواهد شد» (یونس، ۴۷).

مصدق اعتقاد و التزام عملی به اصول دین (توحید، معاد و نبوت) در تجربیات مشارکت‌کنندگان چنین آمده است: «من به دختر و پسر این طوری می‌گم که خدا ما را می‌بیند و همه کارهامونو می‌بیند. اگه کار بد بکنیم خدا ناراحت می‌شه و اگه خدا از ما ناراحت بشه چیزایی که دوست داریم به ما نمی‌ده چون از ما راضی نیست. وقتی ما حرفای خدا رو گوش ندیم اونم خواسته‌های ما رو برآورده نمی‌کنه. البته بخشایش خدا رو هم به دخترم می‌گم سعی می‌کنم خدا رو همیشه مهربون بشناسونم نه اون جوروی که به ما یاد دادن (خدایی که غضب می‌کنه، عذاب می‌ده و...) دوست دارم بچه من خدا رو بزرگ و مهربون بشناسه» (مصاحبه‌شونده شماره ۴).

«در حد کشش ذهنی دخترم، خدا رو یادش می‌دم و سوره‌های کوتاه از جمله حمد و توحید و کوثر و فجر و... رو یادش دادم و گفتن بسم ا... و صدق ا... العلی العظیم رو یادش دادم و می‌دونه که گفتن این دو لازمه و نگفتنشون عین بی‌احترامی به پدر و مادریه و ما نباید به قرآن بی‌احترامی کنیم» (مصاحبه‌شونده شماره ۱۰).

از تجربیات مشارکت‌کنندگان چنین بر می‌آید که اگر والدین در خانواده‌ها، به اصول دین عمل کنند و این اعمال به روشنی در رفتار و عملکرد آنها دیده شود، کودکان می‌توانند با سرمشق‌گیری از آنها، به تدریج پایه‌های عقیدتی خود را از همان اوان کودکی بر اصول مسلم خدانشناسی استوار سازند تا با تکیه بر آن بتوانند آینده روشنی از لحاظ دینی و اعتقادی برای خود رقم بزنند.

۱ - ۲ - رعایت فروع دین (نماز، زکات، خمس و...)

رعایت فروع دین از سوی والدین در خانواده‌ها روش دیگری بود که مشارکت‌کنندگان به زبان‌های متعددی به آن اشاره کردند و معتقد بودند که برای نهادینه‌سازی آموزش‌های دینی خود والدین باید پیشرو عمل به شعائر دینی باشند. تا بر این اساس کودکان نیز به پیروی از آنها به این امر اقدام کنند. در دین اسلام اصطلاح فروع را بر مسائلی اطلاق می‌کنند که به عمل و عبادات مربوط است. در مذهب شیعه فروع دین ده مورد است؛ یعنی درخت اسلام ۵ ریشه دارد و ۱۰ شاخه. این ده شاخه عبارت‌اند از: ۱- نماز، ۲- روزه، ۳- زکات، ۴- خمس، ۵- حج، ۶- جهاد، ۷- امر به معروف، ۸- نهی از منکر، ۹- تولی، ۱۰- تبری. این ده مورد همان احکام و دستورات عملی هستند که در قرآن نیز به آنها اشاره شده است. نمونه‌ای از این آیات چنین است: ۱- نماز: *وَأَقِمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ*؛ «و نماز را به پا دارید، و زکات را بپردازید، و همراه رکوع‌کنندگان رکوع کنید (و نماز را با جماعت بگذارید)» (بقره، ۴۳). ۲- روزه: *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن*

قَبْلِكُمْ؛ «ای افرادی که ایمان آورده‌اید روزه بر شما نوشته شده است، همان گونه که بر کسانی که قبل از شما بودند، نوشته شد» (بقره، ۱۸۳). ۳- خمس: وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْأَيْتَامَىٰ وَ الْمَسْكِينِ وَ آئِنِ السَّبِيلِ؛ «بدانید هر گونه غنیمتی به‌دست آورید، خمس آن برای خدا، و برای پیامبر، و برای ذی‌القربی و یتیمان و مسکینان و واماندگان در راه است» (انفال، ۴۱). ۴- زکات: وَ مَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ؛ «و آنچه را به‌عنوان زکات می‌پردازید و تنها رضای خدا را می‌طلبید (مایه برکت است، و) کسانی که چنین می‌کنند دارای پاداش مضاعفند» (روم، ۳۹). ۵- جهاد: كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَ هُوَ كُرْهُ لَكُمْ؛ «جهاد در راه خدا، بر شما مقرر شد، در حالی که برایتان ناخوشایند است» (بقره، ۲۱۶). وَ قَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ؛ «و با آن‌ها بی‌کار کنید تا فتنه باقی نماند» (بقره، ۱۹۳). ۶- حج: وَ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا؛ «و برای خدا، حج آن خانه بر کسانی که قدرت رفتن به آن را داشته باشند واجب است» (آل عمران، ۹۷). إِنَّ الصَّافَا وَ الْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا؛ «صفا و مروه از شعائر (و نشانه‌های) خداست، پس کسانی که حج خانه را به جای می‌آورند یا عمره می‌گزارند، اگر بر آن دو کوه طواف کنند مرتکب گناهی نشده‌اند» (بقره، ۱۵۸). ۷- امر به معروف و نهی از منکر: كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ؛ «شما بهترین امتی هستید که برای مردم پدیدار شده‌اید. به کار پسندیده فرمان می‌دهید، و از کار ناپسند باز می‌دارید» (آل عمران، ۱۱۰). وَ أَمُرٌ بِالْمَعْرُوفِ وَ أَنهَ عَنِ الْمُنْكَرِ؛ «امر به معروف و نهی از منکر کن» (لقمان، ۱۷). ۸- تولی و تبری: لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ؛ «افراد باایمان نباید به جای مؤمنان، کافران را دوست و سرپرست خود انتخاب کنند» (آل عمران، ۲۸). أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ قَالَتْ هُوَ أَوْلَىٰ؛ «آیا به جای او دوستانی برای خود گرفته‌اند؟ خداست که دوست راستین است» (شوری، ۹).

نمونه‌ای از نظرات مصاحبه‌شدگان بدین شرح است:

«خانواده شوهرم سید و دینی هستن، دختر و پسر با دیدن نماز خواندن پدرشون اونام مهر می‌ذارن و نماز می‌خونن. تقلید پدرشون رو می‌کنن. به نظرم قبل از یاد دادن تئوری، دیدن بچه‌ها مهمه. بچه‌ها چیزی رو که می‌بینن یاد می‌گیرن تا اینکه بگی فلان کار و بکن یا نکن» (مصاحبه-شونده شماره ۴).

«ما به بچه‌مون از نماز فقط حمد و توحید رو یاد دادیم و برای رکوع و سجود بچه‌ها فقط می‌گن الله اکبر، نماز رو تا این حد یادش دادیم و دخترم به روزه زیاد توجه نداره، منم تحملش نمی‌کنم.

شاید امسال که یه سال بزرگ‌تر شده بهتر درک کنه و توجه کنه. ولی عید فطر رو به دلیل عیدی گرفتن خیلی دوس داره» (مصاحبه‌شونده شماره ۹).

«تقلید پدربزرگش رو می‌کنه و همراهش مسجد می‌ره و اونجا یاد گرفته» (مصاحبه‌شونده شماره ۳).

۱ - ۳ - رعایت آموزه‌های اسلامی (حجاب، غیبت نکردن، احترام به بزرگ‌ترها،

دزدی نکردن، یتیم‌نوازی و ...)

آموزه‌های اسلامی یا قرآنی بر پایه و اصول احترام به انسان و کرامت‌های انسانی بنا نهاده شده است. بر این اساس اخلاق فردی و هنجارهای اجتماعی محوری‌ترین مباحث و مسائل در حوزه عمل است. به این معنا که اگر توحید را در حوزه بینش و اندیشه، محوری‌ترین آموزه‌های دین اسلام و قرآن بدانیم، اخلاق فردی و اجتماعی، محوری‌ترین آموزه‌های قرآن در حوزه عمل است. از این رو، همواره قرآن، انسان را به عمل صالح فرا می‌خواند و پس از هر فرمانی به ایمان به توحید، از وی می‌خواهد که کارهای نیک انجام دهد. کارهای نیک را می‌توان به دو دسته فردی و اجتماعی تقسیم کرد. بخش فردی آن به حوزه امور اخلاق فردی بازمی‌گردد که از آن به خودسازی یاد می‌کنند و بخش اجتماعی آن همان هنجارهایی است که انسان باید مراعات کند.

«اجازه نمی‌دم کنار سفره دراز بکشن، یادشون دادم که سفره خدا، احترام داره. بعد از باز کردن سفره، دخترم دعای سفره رو که از مریشون یاد گرفته می‌خونه، شکر نعمت خداوند رو می‌کنیم. در کنار سفره دراز کشیدن و یا پا دراز کردن نداریم. هر کاری که لازمه می‌کنیم که بچه‌ها دروغ نگوین، بهشون می‌گم که خدا همه چیز رو می‌دونه اون می‌دونه که شما راست می‌گین یا دروغ، و خدا از دست دروغگو خیلی ناراحت می‌شه» (مصاحبه‌شونده شماره ۵).

«به دخترم یاد دادیم که بزرگ‌تر می‌آد، باید از جا بلند بشی و احترام بذاری. موقعی که دستش رو روی ما بلند می‌کنه زود دستش رو می‌گیرم که نباید ما رو بزنی، قبلاً زیاد به این موردها اهمیت نمی‌دادیم می‌گفتیم بچه‌اس. ولی دو ساله که به این کاراش اهمیت می‌دیم و کنترلش می‌کنیم. اگه احياناً بی‌احترامی هم بکنه تأکید می‌کنیم که عذرخواهی کنه» (مصاحبه‌شونده شماره ۲).

همانطور که از نقل قول‌ها مشخص است، رعایت آموزه‌های اسلامی (حجاب، غیبت نکردن، احترام به بزرگ‌ترها، دزدی نکردن، یتیم‌نوازی و ...) می‌تواند به‌عنوان یکی از مهم‌ترین برنامه‌های آموزشی والدین برای آموزش بهینه مذهب به کودکان قلمداد شود.

۲- سبک زندگی

ایجاد نوعی سبک زندگی ایرانی - اسلامی در خانواده‌ها از سوی والدین و تأکید بر رعایت آن‌ها از طرف بچه‌ها، شیوه دیگری بود که به‌طور مشخص در تجربیات مشارکت‌کنندگان به‌عنوان روشی

برای آموزش عملی آموزه‌های دینی قابل مشاهده بود. سبک زندگی در اینجا شامل مجموعه‌ای از مکارم اخلاقی است که توسط والدین در خانواده‌ها انجام می‌شود و به‌عنوان شیوه معمولی زندگی درآمده است که همه اعضای خانواده باید آن را رعایت کنند. به بیانی دیگر، سبک زندگی شیوه مشخص و قابل مشاهده از زیستن است.

تجربیات مشارکت‌کنندگان بیانگر اتخاذ سبک زندگی دینی در خانواده است که با عبارات خودشان در تم‌های فرعی ذیل چنین نقل کرده‌اند:

۲-۱ - موقعیت‌سازی (پیرایش مذهبی محیط خانه)

در تربیت اسلامی کوشش می‌شود که محیط از هرگونه بدآموزی و عامل انحرافی دور باشد. بدین سان در محیط خانه، مدرسه و اجتماع بدآموزی و انحراف نیست و به عبارت دیگر عامل تربیتی و اجتماعی یکدیگر را خنثی نمی‌کنند. وسائل سمعی و بصری و ارتباط جمعی نباید در جهت خلاف پرورش دینی باشد.

«منم خونه‌ام را طوری طراحی کرده‌ام که بوی معنویت همیشه از آن بیرون بیاد. مخصوصاً به اتاق مخصوص نماز دارم که همیشه باید تر و تمیز باشه...» (مصاحبه‌شونده شماره ۱).

«خونه مادربزرگش رو خیلی دوست داره چون تمام عکس‌هایی که تو حرم امام رضا گرفتیم رو قاب کرده و زده به دیوار، دخترم خیلی کیف می‌کنه» (مصاحبه‌شونده شماره ۶).

۲-۲ - میزگرد مذهبی خانوادگی

برگزاری میزگرد دینی در خانواده (دور هم نشستن اعضای خانواده و صحبت در مورد مسائل دینی و دینی) راهکار دیگری بود که مصاحبه‌شوندگان آن را به‌عنوان یکی دیگر از برنامه‌های آموزشی خود جهت اعمال آموزش‌های دینی در خانواده‌ها مطرح می‌کردند. نمونه‌ای از بیانات مصاحبه‌شوندگان چنین است:

«مادرسوهرم هر هفته جلسه قرآنی تو خونه می‌گیره و معمولاً منو دخترمم می‌ریم اونجا خیلی براش مفیده علاوه بر دینی بودن یه جلسه اجتماعی هم هست» (مصاحبه‌شونده شماره ۸).

«معمولاً هر سال یه بار سفره حضرت ابوالفضل باز می‌کنم که دخترم عاشق کمک کردن تو سفره هست و بهش راجع به نذری و سفره توضیح می‌دم» (مصاحبه‌شونده شماره ۵).

۲-۳ - رعایت فرهنگ اسلامی

قرآن، سنت و حدیث، منبع و سرچشمه‌های توأمان فرهنگ اسلامی هستند. همه مسلمانان به این دو منبع لایزال ایمان دارند و این تعالیم را مطابق مشیت خداوند بر اوضاع و احوال خاصی که برایشان پیش می‌آید اطلاق و اعمال می‌کنند. قرآن و سنت به‌عنوان بازتاب توحید، رفتار و شیوه

زندگی مسلمانان را شکل می‌دهند. بر اساس نظرات مشارکت‌کنندگان چنانچه فرهنگ اسلامی و شعائر آن در خانواده‌ها توسط والدین رعایت شود، می‌تواند تأثیر بسزایی در رفتار و اعمال فرزندان داشته باشد.

«دخترم می‌بیند که من با نامحرم دست نمی‌دم ولی با دایی‌اش دست می‌دم و روبوسی می‌کنم و اون از اعمال و رفتارم یاد می‌گیره که تو فرهنگ خانوادگی و اسلامی ما دست دادن با نامحرم صحیح نیست» (مصاحبه‌شونده شماره ۱۲).

«زمانی که دخترم می‌بیند من در خونه همیشه قرآن می‌خونم و به گفته‌های آن ایمان دارم اونم سعی می‌کنه مثل من عمل کنه» (مصاحبه‌شونده شماره ۲).

۲-۴ - روش‌های تربیت دینی (قصه‌گویی، تمثیل و...)

یکی از گستره‌ها در «تربیت دینی» استفاده از روش‌هایی است که نه تنها شایسته، بلکه بایسته است که در تربیت دینی متریبان و فراگیران به‌ویژه کودکان به‌کار گرفته شود و استفاده از روش‌های تربیتی صحیح، از اصول و مبانی مهمی است که همه دست‌اندرکاران مسائل تربیتی نوجوانان و جوانان باید به آن توجهی وافر کنند؛ زیرا «دنیای امروز، دنیای به‌کارگیری روش‌ها و بهره‌گیری از راهکارهاست». امام رضا علیه السلام در این زمینه می‌فرماید: «هر کس در پی کاری، از همان راه و روش آن رود، هرگز نلغزد و اگر بلغزد، راهکار رهایی‌اش را نیز بیابد» (بحارالانوار، ج ۷۱، ص ۳۴۰).

«بچه تربیت رو با گفتن و تکرار کردن یاد می‌گیره ولی بیشتر از اون با دیدن یاد می‌گیره. وقتی بچه نماز خوندن پدر و مادر رو در خونه می‌بیند، نماز خوندن رو یاد می‌گیره. بقیه کارها هم همین‌طوره» (مصاحبه‌شونده شماره ۱۰).

«پدرش موقع خوندن قرآن قصه‌های اون سوره رو هم می‌گه و دخترم با ذوق و شوق گوش می‌ده و خیلی از چیزها رو با همین روش بهش یاد می‌دیم و اکثر قصه‌های قرآنی رو بلده» (مصاحبه‌شونده شماره ۶).

همانطور که ملاحظه شد روش‌های تربیت دینی (قصه‌گویی، تمثیل، روش نمایشی و ...) از جمله شیوه‌ها و روش‌هایی هستند که والدین از آن‌ها برای تربیت دینی کودکانشان استفاده می‌کنند. واقعیت نیز همین است که اصولاً برای آموزش هر چیزی باید از راه و روش خاص آن استفاده کرد. تربیت دینی که هدف نهایی آموزش دینی است از طریق روش‌های تربیتی مورد تأکید در متون دینی ایجاد می‌شود. بنابراین، شایسته است خوانندگان با مطالعه روش‌های تربیت دینی از متون متعدد، در راستای تربیت دینی فرزندان خود بکوشند.

۳- رسانه‌های آموزشی

استفاده از رسانه‌های آموزشی فرصت بسیار مغتنمی را برای آموزش‌های دینی در عصر فناوری و اطلاعات و ارتباطات فراهم آورده است که لازم است از این گنجینه ارزشمند برای آموزش هرچه بهتر دین و مذهب استفاده شود. ابزار و رسانه‌های آموزشی و کمک‌آموزشی یکی از لوازم فرایند یادگیری است و بر عمق و وسعت یادگیری می‌افزاید و به توانایی دانش‌آموزان ارتقا می‌بخشد. امروزه استفاده از رسانه‌ها، بی‌تردید یکی از کاربردی‌ترین و مؤثرترین ابزار در امر یادگیری و تسهیل آن به‌شمار می‌رود. در این تحقیق نیز لزوم استفاده از این ابزارها به دفعات مختلف از زبان مصاحبه‌شوندگان نقل شده است. رسانه‌های آموزشی ابزاری است برای ارائه آموزش به یادگیرنده و طبیعتاً جزئی از فرایند آموزش و تکنولوژی آموزشی محسوب می‌شود نه تمام آن. نمونه‌ای از این تجربیات بدین شرح است:

۳-۱- استفاده از نرم‌افزارهای مذهبی و قرآنی

این نرم‌افزارها که یکی از ابزارهای موفق در جذب مخاطبان هستند، قسمت‌های مختلف و متنوعی دارند که در آن آموزش نماز و وضو همراه با قصه‌های قرآنی جذاب، توضیح داده می‌شود. تربیت درست دینی کودکان و نوجوانان با استفاده از نرم‌افزارهای موجود در بازار می‌تواند یکی از مهم‌ترین راهکارها باشد که والدین به آن اشاره کردند:

«از مهدشون یه سی دی دادن که خیلی دوست داره و به ما خیلی کمک می‌کنه تو آموزش دخترم. چون هم من و هم پدرش بعضی موقع‌ها می‌مونیم که چه جور یادش بدیم» (مصاحبه-شونده شماره ۷).

«من کلاس دارالقرآن می‌برم و اونجا خیلی براش بهتر شده. البته برای خودمم که عالی شده چون سی دی قاری‌های قرآن رو با هم گوش می‌دیم و تکرار می‌کنیم» (مصاحبه‌شونده شماره ۴).

«من از نرم‌افزارهای دبستان قرآن برای آموزش استفاده می‌کنم و خیلی هم بهش اعتقاد دارم» (مصاحبه‌شونده شماره ۴).

۳-۲- انتخاب برنامه‌های مناسب رادیو و تلویزیون

از مهم‌ترین ابزارهای امروزی دانایی، رسانه‌ها هستند. زندگی در دنیای امروز بدون رسانه قابل تصور نیست. لذا نمی‌توان نقش رادیو و تلویزیون را در زندگی روزمره نادیده گرفت. تلویزیون از یک سو، رسانه‌ای است که همه قوای ادراکی انسان (عقل، خیال و، وهم) را تحت تأثیر قرار می‌دهد. از این رو، یکی از ویژگی‌های متمایزکننده تلویزیون کیفیت و جذابیت آن است. با استفاده از رسانه‌ها می‌توان در تربیت دینی کودکان کوشید.

«برنامه‌های افطار رو از تلویزیون خیلی دوست داره و معمولاً کارتونهایی که در مورد امام‌ها و پیامبران هست رو حتماً ذخیره می‌کنم که دو یا سه بار نگاه کنه تا تو ذهنش ماندگار بشه» (مصاحبه-شونده شماره ۴).

«در مناسبت‌های دینی برنامه‌های تلویزیون رو خانوادگی نگاه می‌کنیم و اگه لازم بود به بچه‌ها توضیح بیشتر می‌دیم» (مصاحبه‌شونده شماره ۹).

۳ - ۳ - کتاب و مقالات یا محتوای مذهبی

یکی از وظایف اصلی والدین، انتخاب کتاب خوب و مناسب برای کودکان است. کودکان با توجه به ویژگی‌های سنی، تحصیلی و بر اساس پاسخ‌هایی که برای سؤالات و کنجکاوی‌هایشان دریافت می‌کنند، چگونگی زندگی، افکار و شخصیت خود را شکل می‌دهند. کتاب یکی از مهم‌ترین ابزارهای تربیتی برای کودکان است. البته کتاب‌های که خیلی ساده و ابتدایی بتوانند آموزه‌های دینی را ارائه کنند. یکی از مصاحبه‌شوندگان چنین می‌گوید: «من برای فرزند گلم چند تا کتاب از نمایشگاه خریدم که مناسب سنش که هر از گاهی برایش می‌خونم اونم خیلی دوست داره» (مصاحبه‌شونده شماره ۱).

۳ - ۴ - استفاده از تلفن همراه و تبلت

امروزه استفاده از تبلت و تلفن همراه به یکی از بایدهای مسلم زندگی ما انسان‌ها تبدیل شده است و کودکان نیز با الهام از والدین از این ابزارها زیاد استفاده می‌کنند. به نظر مشارکت‌کنندگان، استفاده از این وسایل برای آموزش مسائل مربوط به دین و مذهب می‌تواند یکی از راهکارهای مورد توجه باشد. در این راستا بیانات مصاحبه‌شوندگان چنین است:

«... راستش من چند تا فیلم و چند تا بازی را که مضمون دینی دارند و چند دقیقه هم بیشتر نیستند به تبلت بچه‌ام زدم که بتونه از آن استفاده کنه» (مصاحبه‌شونده شماره ۹).

«ببینید، موبایل فقط موبایل. من بخوام چیزی را در این زمینه به بچه‌ام بگم از موبایل استفاده می‌کنم همه بچه خوشش می‌آد و هم من به مرادم می‌رسم» (مصاحبه‌شونده شماره ۱۳).

۴ - محیط‌ها و مناسبت‌های مذهبی

حضور در مراسم و مناسبت‌های دینی، برنامه آموزشی دیگری بود که والدین بر اساس تجارب زیست‌شده خود، به شیوه‌های متعدد به آن اشاره کردند و اهمیت اساسی آن را در پرورش مذهب کودکان یادآور شدند. به اعتقاد آن‌ها این مکان‌ها در تغذیه فکری، روحی، عاطفی و در عین حال هدایت آنان در بستر صراط مستقیم و بر اساس قرآن و عترت به‌عنوان مکان مقدس، نقش بسیار مهم دارند. تم‌های فرعی این مضمون اصلی بدین شرح است:

۴ - ۱- حضور در مساجد و حسینیه‌ها به همراه فرزندان

به نظر می‌رسد یکی از مکان‌های بسیار مقدسی که با توسل به آن می‌توان کودک را با دین و معنویت آشنا کرد، حضور در محیط‌هایی مانند مسجد است. اولین گام به‌سوی نماز و عبادت، قدم نهادن در این مکان است. همواره باید کودک را تشویق کرد تا به عبادت در مسجد روی آورد؛ زیرا اگر بتوان شالوده ساختمان معنوی کودک را مثل ساختمان جسمی او محکم بنا کرد، آینده او - که منتهی به نوجوانی و جوانی او می‌شود - درخشان خواهد بود. ثمره رفت‌وآمد به مسجد و حسینیه‌ها انس پیدا کردن با آن‌هاست همین که کودک می‌بیند دیگران در یک صف به‌سوی یک جهت و هدف، نماز می‌خوانند خود تأثیر مثبت می‌گذارد.

«تقلیدِ پدربزرگش رو می‌کنه و همراهش مسجد می‌ره و اونجا یاد گرفته» (مصاحبه‌شونده شماره ۷).

«با خودم برای نماز خوندن می‌برم مسجد» (مصاحبه‌شونده شماره ۱۴).

«نزدیکی خونمون یه حسینیه است که معمولاً وقتی برای نماز مغرب و عشا می‌رم اونجا، حسین را هم با خودم همیشه به همراه می‌برم تا هم با فضای حسینیه آشنا بشه و هم خودش نمازخون بشه» (مصاحبه‌شونده شماره ۱۰).

۴ - ۲- شرکت در اعیاد و جشن‌های دینی و مذهبی

حضور در محیط‌های دینی و شرکت در اعیاد و جشن‌های دینی همواره یکی از توصیه‌های دینی ماست که ضمن ایجاد حس شادی و نشاط نوعی حس وحدت و یکپارچگی را نیز به ما القا می‌کند. درواقع، شادی معنوی یکی از بهترین راه حل‌ها و برنامه‌هاست که با گره خوردن به باورهای دینی، علاوه بر نشاط، به آرامش روح و انس با خدا هم کمک می‌کند.

«ما اهل تسنن هستیم و معمولاً عید فطر و عید قربان رو خیلی باشکوه می‌گیریم. دخترم عاشق عیده، چون لباس نو براش می‌خریم و همه بهش عیدی می‌دن و منم سعی می‌کنم بهش فلسفه عیده رو به‌صورت بچه‌گانه بگم» (مصاحبه‌شونده شماره ۳).

«مناسبت دینی که پیش می‌آد راجع به اون سؤال می‌پرسه و منم جوابشو می‌دم. راجع به حضرت محمد ﷺ می‌پرسه و اینکه چرا با حضرت علی علیه السلام دوست بود؟ راجع به امام حسن و امام حسین می‌پرسه. بهش یاد می‌دم که موقع آب خوردن بگه سلام بر حسین و معمولاً از ته دل هم می‌گه» (مصاحبه‌شونده شماره ۸).

«با خودمون می‌بریم نماز عید که از هم از لحاظ اعتقادی و هم از لحاظ اجتماعی پیشرفت داشته باشه» (مصاحبه‌شونده شماره ۱۳).

۴ - ۳ - حضور در مراسم مذهبی (سوگواری پیامبر و امامان، برنامه‌های رحلت و ...)

در آیین اسلامی، حضور در مراسم دینی (همچون سوگواری پیامبر و امامان علیهم‌السلام، برنامه‌های رحلت و ...) از جمله مناسباتی است که به فراوانی در فرهنگ مردم ایران دیده می‌شود. این امر از دید مشارکت‌کنندگان به‌عنوان یکی از راه‌هایی تلقی می‌شود که با توجه به آن می‌توان به کودکان مسائل دینی را آموزش داد. این تجربه در اظهارات افراد مورد مصاحبه چنین بیان شده است:

«ما برای افطاری احسان می‌دیم خود بچه‌ها با دیدن یاد می‌گیرن نیازی به گفتن نیست و شب ۲۱ رمضان افطاری رو تو مسجد می‌دیم با این کارمون بچه‌ها خودشون علاقه‌مند می‌شن که روزه بگیرن، هر دو تا شونم روزه کله‌گنجشگی می‌گیرن. البته دخترم از پسرم معتقدتره، پسرم بعضی مواقع سستی می‌کنه ولی دخترم پایبندتره» (مصاحبه‌شونده شماره ۸).

«در مناسبت‌های دینی شرکت می‌کنیم و راجع به اونا توضیح می‌دم (راجع به تاسوعا و عاشورا موقعی که عزاداری و دسته می‌ریم). پسرام راجع به مناسبت‌ها دید کلی دارن و راحت جذب می‌شن (برعکس دخترم) و بیشتر به پدر تمایل دارن» (مصاحبه‌شونده شماره ۹).

«از مراسمات دینی ماه محرم را می‌دونه برای چی هستش و تو مراسمات با هم می‌ریم و از همون بچگی نذری دادیم که بچه‌ها پخش کنن و می‌دونن روز عاشورا امام حسین کشته شده» (مصاحبه‌شونده شماره ۱).

۴ - ۴ - سفرهای زیارتی

گردشگری زیارتی شامل سفرها و بازدیدهایی می‌شود که اصلی‌ترین هدف آن‌ها تجربه دینی است. سفر کربلا، مشهد و قم و سفرهای زیارتی دیگر، فرصت مناسبی است تا اعضای خانواده با هم در انتقال ارزش‌های متعالی تلاش کنند و هم‌گرایی دینی بین آن‌ها برقرار شود. در این سفرها والدین اوقات بیشتری را در کنار فرزندان هستند و در فضای معنوی می‌توانند با انتقال ارزش‌های دینی و باورهای فرهنگ اصیل شیعی به فرزندان، نقش اصلی خود را ایفا کنند.

«بچه‌ها عاشق مسافرت مشهدن، زیارت امام رضا رو خیلی دوست دارن و اونجا نماز و قرآن با هم می‌خونیم» (مصاحبه‌شونده شماره ۹).

«خانواده من و همسر همگی به اهل بیت اهمیت می‌دیم و ارزش کارهای اون‌ها رو به بچه‌ها یاد می‌دیم. به خاطر همین، خانوادگی زیارت کربلا و مشهد و قم رفتیم. البته شکر خدا به مکه هم مشرف شدیم» (مصاحبه‌کننده شماره ۸).

«امامزاده قریب حسن نزدیک روستای ماست، زود به زود می‌ریم و از مربیان آموزش اونجا استفاده می‌کنیم» (مصاحبه‌شونده شماره ۵).

«رفتارهای خودمون و اشخاصی که برای زیارت به مشهد می‌آن برای بچه‌ها خیلی جالبه و ازشون یاد می‌گیرن، علی‌الخصوص زائرهایی که از کشورهای خارجی اومدن برای زیارت، تأثیر خوبی روی بچه می‌ذاره و باعث علاقه بیشترشون به ائمه می‌شه» (مصاحبه‌شونده شماره ۱۰).

بحث و نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر با هدف کلی واکاوی شیوه‌های آموزش‌های مذهبی والدین به کودکان پیش‌دبستانی انجام شد. نتایج تحقیق نشان داد که خانواده‌ها در چهار مضمون یا تم کلی برنامه‌های مذهبی خود را در خانواده‌ها اعمال می‌کنند که عبارت‌اند از: مراقبت و الگوسازی، بهره‌گیری از رسانه‌های آموزشی، تنظیم سبک زندگی و در نهایت با استفاده از حضور در محیط‌ها و مناسبت‌های مذهبی.

اولین یافته تحقیق حاضر، تأکید بر مراقبت و نقش الگوها در شکل دادن به زندگی و آینده دینی کودک است. این یافته با نتایج پژوهش آقامحمدی (۱۳۹۵) و سوهانی و دیگران (۱۳۹۶) همسو است. در این زمینه باید گفت که اصولاً تربیت، و به‌ویژه آموزش دینی بر اساس دستورات عملی و مدل‌هایی خواهد بود که والدین و مربیان به کودک عرضه می‌کنند. کودک هر رفتاری را از والدین خود ببیند از آن تبعیت خواهد کرد، خواه رفتاری سالم باشد و خواه ناسالم؛ زیرا کودک با رفتار کردن شبیه والدینش، مهر و محبت آن‌ها را حفظ و از تنبیه و سرزنش آن‌ها پرهیز می‌کند. بدیهی است وقتی کودکان به‌طور عملی با رفتار پدران و مادران که مظاهری از این کمال و جمال هستند، برخورد کنند، بی‌اختیار شیفته و بی‌قرار و به‌سوی الگوی خوب جذب می‌شوند؛ زیرا کودکان در تقلیدپذیری مشهور هستند. آن‌ها بسیاری از رفتارها و حرکات را از طریق تقلید کردن از دیگران و بزرگ‌ترها می‌آموزند. اسلام نیز به روش مراقبت و الگویی بسیار تکیه دارد و در ترسیم برنامه تربیتی همواره به این فن به‌عنوان شیوه‌ای بسیار مؤثر نگاه می‌کند (مقتدایی، ۱۳۹۵). حضرت امام صادق علیه السلام فرمودند: *كُونُوا دُعَاةَ لِلنَّاسِ بِالْخَيْرِ بَغَيْرِ السُّنَّتِكُمْ*؛ یعنی مردم را به غیر زبان‌هایتان به نیکی دعوت کنید (کلینی، ۱۳۸۸، ص ۱۰۵). ایشان دعوت با عمل را مؤثرتر از دعوت از طریق سخن می‌دانست. قرآن کریم در زمینه تأثیرگذاری رفتار و گفتار خانواده بر فرزندان چنین می‌فرماید: *وَإِذَا قَالُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَا آبَاءَنَا*؛ «و هنگامی که کار زشتی انجام می‌دهند، می‌گویند: پدران خود را بر این عمل یافتیم» (اعراف، ۲۸). در آیه دیگر می‌فرماید: *وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا*؛ «و هنگامی

که به آن‌ها گفته شود، از آنچه خدا نازل کرده است، پیروی کنید، می‌گویند: نه، ما از آنچه پدران خود را بر آن یافتیم، پیروی می‌کنیم» (بقره، ۱۷۰).

دومین نتیجه تحقیق، تأکید بر ارائه نوعی سبک زندگی اسلامی در خانواده‌هاست. این یافته با نتایج پژوهش رحمانی نودوزقی و محمدزاده (۱۳۹۵) و شریفی و لطفی (۱۳۹۲) همخوانی دارد. در تبیین این یافته نیز باید گفت که سبک زندگی مبتنی بر آرمان‌های ایرانی و اسلامی یکی از اصلی‌ترین عوامل تأثیرگذار بر تربیت کودک است. سبک زندگی خانوادگی در آیین اسلام همانند درختی است که ریشه‌ها و ساقه‌های آن را بینش‌ها و نگرش‌های اعضای خانواده و شاخه‌های آن را وظایف اعضای خانواده تشکیل می‌دهد. باورها و اندیشه‌ها که ریشه‌های سبک زندگی خانوادگی هستند، نقش اساسی در زندگی خانوادگی دارند (شریفی و لطفی، ۱۳۹۲، ص ۸۲). بنابراین، خانواده در شکل‌گیری وجهه نظرها، ارزش‌ها و باورداشتهای افراد نقش اصلی را بر عهده دارد و بر نوع روابطی که فرد با عوامل و نهادهای اجتماعی دیگر دارد، تأثیر می‌گذارد. با ارائه شیوه و سبک زندگی اسلامی و نیز استقرار نوعی فضای معنوی و فرهنگی در خانواده می‌توان فرصت بسیار مناسبی را برای رشد فطرت خداجویی و ایجاد و ارضای تمایلات دینی در خانواده ایجاد کرد. نتایج پژوهش‌ها بیانگر آن است که یکی از مهم‌ترین محیط‌هایی که می‌تواند به صورت منظم «سبک زندگی اسلامی» را در درون افراد نهادینه کند و به جامعه رسوخ کند، خانواده است؛ خانواده‌ای که سرشار از جاذبه الهی، یعنی مودت، محبت، رحمت، شفقت و آرامش روانی است (رهنما، فراهانی و نجفی، ۱۳۹۲). درواقع، این والدین هستند که اساس صحت اخلاقی فرد را بنیان‌گذاری می‌کنند و ارزش‌های اخلاقی را در او نهادینه می‌سازند. لذا، والدین باید رنگ و بوی زندگی خود و خانواده خود را مذهبی کنند، چنان که رفتار و گفتار، رفت‌وآمدها، معاشرت‌ها، خورد و خواب‌ها و موضعگیری‌ها همه رنگ مذهب داشته باشند. نماز خود را در اول وقت بخوانند و برنامه کار و بازی کودک را طوری ترتیب دهند که در آن ساعت فارغ‌بال و با والدین همراه باشند؛ روح خیرخواهی نسبت به هم‌نوع را درخود زنده و متجلی سازند تا فرزند نیز از آنان درس بیاموزد؛ در برخوردها خوش‌رو باشند که حاصل آن عملاً خوشرویی فرزندشان باشد و در همه آنچه مورد نظر است به‌طور مداوم و مستمر عمل کنند تا این خوی‌ها در خودشان و فرزندانشان به صورت عادت درآید.

یافته دیگر بر نقش رسانه‌های آموزشی و بهره‌مندی از آن‌ها برای ارائه آموزش‌های مناسب در راستای برنامه‌های مذهبی تأکید دارد. این یافته با نتایج پژوهش‌های محسن‌زاده (۱۳۹۵) و کریمی و قویمی (۱۳۹۶) همسوست. محسن‌زاده (۱۳۹۵) معتقد است یکی از کارکردهای رسانه، آموزش، تبلیغ و ترویج پیام‌های دینی است. بستر رسانه می‌تواند کانونی برای حرکت خانواده‌ها در راستای دین، بیداری

اسلامی و کارکردهای عبادی، سیاسی، تبلیغی، آموزشی، تربیتی، مبارزاتی و نظامی امت اسلامی باشد. اصولاً رسانه‌های جمعی می‌توانند ابزار مناسبی برای انتقال محتوای دینی به مخاطبان باشند (کریمی و قویمی، ۱۳۹۶، ص ۱۱۱). هم‌زمان با پیشرفت بشر و ظهور تکنولوژی‌های جدید ارتباطی و هنری، اگر شیوه انتقال و جلوه‌گر ساختن پیام‌های دینی و ترویج مذهب با جذابیت‌بخشی ویژه‌ای در قالب‌های هنری خاص، همراه شود می‌تواند مورد توجه جامعه هدف به‌ویژه کودکان و نوجوانان قرار گیرد همچنین، ایجاد چنین بستری می‌تواند به ترغیب، تشویق و اقناع مخاطبان منجر شود و اهداف تبلیغی، اطلاع‌رسانی و آموزشی رسانه را تأمین کند و آثار و برکات فراوانی داشته باشد. استفاده از این فضا می‌تواند سبب تعالی و افزایش آگاهی انسان‌ها در زمینه اصول و فروع دین و اشاعه فرهنگ ناب محمدی ﷺ شود.

در نهایت، آخرین یافته تحقیق، تأکید والدین بر نقش خطیر محیط‌ها و مناسبت‌های دینی در شکل‌گیری و تعمیق باورها و احساسات دینی دانش‌آموزان پیش‌دبستانی است. این یافته با نتایج پژوهش ثامن‌ی و حقیقه‌پناه (۱۳۹۲) همسو است. آن‌ها بر این باورند که قرار گرفتن کودک در محیط‌های فرهنگی و دینی می‌تواند نقش بسزایی در رشد باورها و اعتقادات دینی فرزندان داشته باشد. بر این اساس، باید گفت هر چند برخی ویژگی‌های شخصیت با پایه و اساس ژنتیک و فطرت در فرد وجود دارند؛ اما ظهور و بروز آن‌ها به شرایط محیطی بستگی دارد. درواقع، تجاربی که فرزند از محیط و شرکت در مراسم کسب می‌کند، ارتباط و تعاملی که با محیط دارد، بازخوردها و تأثیراتی که از محیط دریافت می‌کند، در رشد و شکل‌گیری باورهای دینی فرزندان بسیار مؤثر است. درواقع، شرکت در مراسم دینی فرصت بسیار مناسبی است تا والدین با انتقال ارزش‌های دینی و باورهای فرهنگ اصیل دینی به فرزندان، نقش اصلی خود را ایفا کنند.

نتایج این پژوهش بیانگر لزوم توجه هرچه بیشتر والدین به مقوله آموزش‌های دینی با توجه به شکاف نسلی و تغییرات جدید جامعه در حوزه فرهنگی است؛ زیرا امروزه گسست تعارضات ارزشی بین والدین و فرزندان پیوسته در حال افزایش است و ذهن اندیشمندان، برنامه‌ریزان، و حتی توده مردم را نگران کرده است. اگر فاصله و جدایی بین اعضای خانواده عمیق شود، به تعارض بین آن‌ها - که همان شکاف نسلی است - می‌انجامد. طبیعی است تفاوت در ارزش‌های دو نسلی که در کنار یکدیگر هستند عامل منفی بر تعاملات سازنده بین آن‌ها در گستره اجتماع و هدر رفتن نیروی آنان و درنهایت دوری آن‌ها از هم خواهد شد. در این راستا، یکی از مهم‌ترین ابزارهای والدین برای کاهش تبعات ناشی از این تغییرات فرهنگی و شکاف نسلی که در شئون زندگی فردی و اجتماعی افراد به‌روشنی آشکار است، نهادینه‌ساختن ارزش‌های دینی در افکار و اعمال فرزندان است.

منابع

- آقامحمدی، ج. (۱۳۹۵). طراحی الگوی خانواده صالح و شایسته و نقش آن در تربیت دینی فرزندان. بصیرت و تربیت اسلامی، ۱۳(۳۸)، ۹۷-۱۲۴.
- آقامحمدی، ج. (۱۳۹۲). بررسی نقش الگوی تربیتی والدین در تربیت دینی فرزندان، تربیت تبلیغی، ۱(۲)، ۱۰۵-۱۲۶.
- آمدی، ع. ب. م. (۱۳۶۸). غرر الحکم و درر الکلم. تصحیح مهدی رجایی. قم: دار الکتب الإسلامی.
- ابن بابویه، م. ع. (۱۳۷۱). من لایحضره الفقیه. تصحیح علی اکبر غفاری. جلد سوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- احدی، ح.، و بنی جمالی، ش. (۱۳۹۲). روان شناسی رشد. تهران: بنیاد.
- اعرابی، س. م.، و بودلایی، ح. (۱۳۹۰). استراتژی تحقیق پدیدارشناسی. علوم انسانی، ۱۷(۱۶)، ۵۸-۳۱.
- امامی سیگارودی، ع.؛ دهقان نیری، ن.؛ رهنورد، ز.؛ و نوری، س. (۱۳۹۱). روش شناسی تحقیق کیفی پدیدارشناسی. پرستاری و مامایی جامع نگر، ۲۲(۶۸)، ۶۳-۵۶.
- بیابانگرد، ا. (۱۳۸۶). راهنمای والدین و معلمان در تربیت و آموزش کودکان. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ثامنی، م.، و حق پناه، ر. (۱۳۹۲). مؤلفه های مؤثر در تربیت دینی فرزندان. پژوهش های اجتماعی اسلامی، ۱۹(۹۹)، ۱۰۵-۱۳۵.
- جعفری زاده، ف.، و حجتی، ح. (۱۳۹۶). تأثیر قصه های قرآنی بر عزت نفس کودکان پیش دبستانی گنبد کاووس. آموزش پرستاری، مدیریت و پرستاری بالینی، ۱۲(۴۸)، ۱-۶.
- حاجی بابایی، ح. ر. (۱۳۹۱). نقش خانواده در تربیت اسلامی. پیوند، ۳۹۷، ۳-۵.
- حجتی، م. ح. (۱۳۸۵). اسلام و تعلیم و تربیت. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- رحمانی نودوزقی، ر.، و محمدزاده، ف. (۱۳۹۵). تأثیر سبک زندگی اسلامی خانواده در رفتار فردی و اجتماعی فرزندان. همایش سراسری علمی پژوهشی سبک زندگی، خراسان رضوی.
- رهنما، ا.، فرمیپنی فراهانی، م.، و نجفی، ح. (۱۳۹۲). بررسی راهکارهای کاربردی سازی سبک زندگی اسلامی در نهاد خانواده، برگرفته از احادیث. پژوهشنامه تربیت تبلیغی، ۱(۱)، ۱-۹.
- زهره کاشانی، ع. ا. (۱۳۸۸). اصول تربیت دینی از منظر آیات و روایات، اسلام و پژوهش های تربیتی، ۲(۲)، ۱۶۹-۲۰۲.

- سوهانی، ع، امیری قائمی، ع، و کیلی، ن، و آهنگران، خ. (۱۳۹۶). تبیین نقش مربیان و والدین در تعمیق باورهای دینی در کودکان با رویکرد قرآنی. *مطالعات قرآنی*، ۳۰(۸)، ۸۶-۶۷.
- شعاع کاظمی، م، میر محمد، آ، اوشانی، ح، و نقیب، ف. (۱۳۹۴). رابطه آموزه‌های دینی والدین و رشد اخلاقی کودکان پیش‌دبستانی. *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۳۳(۲۹)، ۱۰۷-۱۰۰.
- شمشیری، ب، و نوذری، م. (۱۳۹۰). آسیب‌های تربیت دینی کودکان مقطع پیش‌دبستانی از نظر متخصصان علوم تربیتی، روان‌شناسی، علوم دینی. *ادبیات کودک*، ۳(۶)، ۷۳-۵۱.
- شریفی، ع، و لطفی، م. ع. (۱۳۹۲). سبک زندگی خانوادگی در قرآن و سنت پیشوایان. *پژوهشنامه معارف قرآنی*، ۴(۱۴)، ۸۱-۱۰۰.
- عابدی، ح. (۱۳۸۸). کاربرد روش تحقیق پدیده‌شناسی در علوم بالینی، راهبرد، ۱۹(۵۴)، ۲۰۷-۲۲۴.
- صمدی، م، و رضایی، م. (۱۳۹۰). بررسی نقش تربیتی خانواده در نظام تربیت رسمی و عمومی از دیدگاه علم و دین. *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۱۹(۱۲)، ۱۱۸-۹۵.
- فضل‌الهی، ق، و ملکی توانا، م. (۱۳۹۴). اولویت‌بندی عوامل خانوادگی مؤثر در تربیت دینی فرزندان. *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۲(۲۵)، ۱۱۸-۱۰۷.
- کریمی، ح، و قوبی، ف. (۱۳۹۶). نقش رسانه جمعی (تلویزیون) در آموزش دینی کودکان (مطالعه موردی: دانش‌آموزان منطقه ۷ آموزش و پرورش استان تهران). *پژوهش ملل*، ۲(۱۹)، ۱۲۳-۱۱۱.
- کلینی، م ی. (۱۳۸۸). *اصول کافی*، ترجمه لطیف راشدی. جلد دوم. قم: انتشارات اجود.
- کمیحانی، د، و فریادرس، ز. (۱۳۹۴). آشنایی با ساختار تربیت دینی و راه‌کارهایی برای پذیرش آن در سنین کودکی. *روان‌شناسی*، ۱(۲)، ۱۸-۱.
- مکارم شیرازی، ن. (۱۳۸۹). *تفسیر نمونه*. ج ۲۴. قم: مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اسلامی.
- مفیدی، ف. (۱۳۹۱). *آموزش و پرورش پیش‌دبستانی و دبستان (رشته علوم تربیتی)*. تهران: انتشارات پیام‌نور.
- محسن‌زاده، م. ج. (۱۳۹۵). جایگاه رسانه در ترویج دین در بین عموم مردم به‌ویژه جوانان. دین و دینداری، ۱(۱)، ۸-۱.
- نیک‌نژادی، ف. (۱۳۸۶). تأثیر آموزش روش‌های تربیتی بر اساس دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی بر تغییر نگرش مادران در تربیت فرزندان. *دانش و پژوهش در علوم تربیتی*، ۱(۱۴)، ۴۲-۲۳.

Streubert, H. J., & Carpenter, D. R. (2007). Qualitative research in nursing. Advancing the humanistic imperative. *Journal of nursing inquiry*, 13(3), 236-228.